

FORTIDSVERN

Medlemsblad for Fortidsminneforeningen Nr 1 2020 (45. årgang)

NORGES
STØRSTE
KULTURMINNE-
MAGASIN

HARDT ARBEID I
KVERNSTEINSPARKEN

MED KALK FRA EGEN MILE

LES OGSÅ:

- ☑ NORSK SVEITSER: SNEKKERGLEDE FOR ALLE PENGENE
- ☑ DAMPSKIPSEKSPEDISJONEN BLE BYGDAS HJERTE
- ☑ SØLVVAREFABRIKKEN: ET DILEMMA I BERGEN
- ☑ ØKSNES LAGET KULTURMINNEPLAN PÅ DUGNAD
- ☑ SVALBARD'S BYGNINGSARV FORSVINNER I REKORDFART
- ☑ VINDUER TIL BESVÆR I MANDALS BEVARINGSSONE

Reidar Bertelsenⁱ, Hilde J. Hansenⁱⁱ og Halvard K. Toftenⁱⁱⁱ

Erfaringer fra arbeidet med kulturminneplan for Øksnes kommune¹

Alt handler om lokal forankring²

Kulturminneplanen for Øksnes kommune i Nordland ivaretar fleire hensyn: Et sjølstendig handlingsrom for egne prioriteringer, prioriteringer som er forankret i temaer som har preget kommunens fortid gjennom førhistorisk og historisk tid og planen har fleire grep for å forankre kulturminneforvaltning og kulturminnevern i lokalmiljøet. Planen støter også på utfordringer med kulturminner som har status som «uavklart».

Fiskerbondeboplass fra 1872, del av kulturminneklyngen på Gisløy. Bygningene er, fra venstre. Tørkesjå fra 1872 for oppbevaring av tørrfisk, nybygd naust, åttringsnaust fra 1872, våningshus fra 1872 og stabbur som så vidt er synlig i skogkanten. Det originale fjøset og eldhuset sto like til høyre for våningshuset, men disse brant ned i 1886. Det tette feltet med geitrams markerer stedet. Deretter blei det bygd fjøs der campingvogna står, og det siste fjøset står like utenfor venstre billedkant. Stedet har en vernebestemmelse i den tinglyste kjøpekontrakten. Byggeskikken er endret, men prinsippet er det samme som boplasshaugen og jernalderboplassen på Enge. Foto R.Bertelsen 2017

Bakgrunnen

I 2018 fikk Øksnes sin kulturminneplan, omtrent samtidig med et stort antall andre kommuner her i landet. Dette arbeidet blei initiert som del av Riksantikvarens KIK-prosjekt (Kulturminne i kommunen). I Øksnes blei forslaget til plan utarbeidd av et arbeidsutvalg som også blei styringsgruppe. Denne gruppa hadde to ambisjoner med forankring i

¹ Dette er manuskriptets tittel

² Dette er tittelen redaksjonen satte.

kommunestyrets oppdrag. Den eine var å finne rom for kommunal medvirkning i saker som gjaldt kulturminneforvaltning og ønsket om bedre forutsigbarhet for tiltakshavere. Den andre var å revitalisere lokal forankring og definisjonsmakt over den delen av kulturarven som var knyttet til lokal identitet.

Dagens situasjon i Alsvalg. Våningshuset er sannsynligvis en av de eldste stående bygninger i kommunen. Den nye museumsbygninga er plassert inne i boplasshaugen (etter arkeologisk utgraving) og en del av boplasshaugen ser ut til å være sikret for ettertida. Foto R.Bertelsen 2019

Kort om Øksnes

Øksnes er en del av regionen Vesterålen, heilt nordvest i Nordland fylke. I dag ligger bosettinga på i alt 7 øyer, men over 60 % av de godt og vel 4500 innbyggerne bor nå i kommunesenteret Myre. Et betydelig antall av de øvrige innbyggerne bor i nærliggende tettbebyggelser. Dette mønsteret blei skapt av den sentraliseringa som foregikk på 1960- og 70-tallet. Ved siden av alle andre effekter dette fikk, blei det også et brudd av stor betydning i den allmenne oppfatninga av sammenhengen mellom nåtid og fortid. Det er ei nokså typisk oppfatning av fortida hører til på småøyene i vest, mens nåtida er der de fleste bor i dag. Dette er den delen av kommunen som er veifast. Før dette bruddet var bebyggelsen jevnere spredt og befolkningstyngden lå på de 14-15 småøyene i vest, der det i dag er bare et fåtall fast bosatte.

Innseilinga til havna i Nyksund. Nyksund er av de steder som blei offer for sentraliseringa, men som har gjenoppstått som attraksjon. Foto R.Bertelsen 2005

Kulturminneforvaltning og vern i kulturhistorisk perspektiv

En av årsakene til at vi i dag har kulturminner å forvalte, å undres over, å forske på, å bruke i identitetsbygging og næringsvirksomhet, er at forvaltning og selektivt vern av kulturminner er og har vært en integrert del av kulturen, også i fjern fortid. Dette er kjent fra alle deler av verden. Det er altså ikke slik at forvaltning og vern er oppfunnet som del av det moderne samfunnet. Det er formen som er ny.

Øksnes er en del av landet der den fortidsinteressen som har røtter i nasjonsreisninga på 18- og tidlig 1900-tall, blei opplevd som fremmedgjørende. Bruddet på 60- og 70-tallet skapte imidlertid en bølge av historisk og kulturhistorisk interesse, drevet nedenfra. Utslag av dette er etablering av museum, et profesjonelt bygdeboksverk i fire bind og etablering av frivillige foreninger på arenaen: Øksnes historielag, Øksnes kystlag og

Fortidsminneforeningens Vesterålsavdeling. To arkeologiske forskningsprosjekt på 2000-tallet har vært effektive puff i samme retning.

Den moderne havna på Myre. Den som ser godt etter, vil finne spor av bosetting tilbake til førhistorisk tid. Foto R.Bertelsen 2018

Vår metode

Initiativet til å søke støtte fra KIK til å utarbeide kulturminneplan for Øksnes, kom fra enhetslederen for kultur og fritid. I arbeidsutvalget kom det personer som representerte både årelang politisk erfaring og det meste av relevant forskningsbasert kunnskap. Dette gjorde det mulig å tenke heilhetlig, både på kulturhistorisk forankring, praktiske behov og gjennomførbarhet.

Arbeidsutvalget så lokal forankring som den største utfordringa. Dette blei løst gjennom et samarbeid med folkehelsekoordinator i kommunen, Kari Gaarder, som hadde erfaring med et dialogvektøy kalt *gjestbudsmetoden*. Dette blei praktisert slik at kommunen sponset kaffe til en velvillig gjestebudsvert som deretter sammenkalte ressurspersoner i sitt miljø for å diskutere gjennom ei spørsmålsliste fra arbeidsgruppa og utarbeide et felles svar på denne.

På to stadier i arbeidet utarbeidet vi spørsmålslistene som vi ba om svar på fra gjestebudene. Det blei gjennomført til sammen 30 gjestebud, hvor verter spredt over hele kommunen inviterte i alt 170 barn og voksne til medvirkning i planarbeidet. Målet var tosidig:

Søke veiledning i å finne kriterier for verneverdi med grunnlag i lokalsamfunnet og å forankre kulturminneplanen i lokalsamfunnet slik at flest mulig kunne føle eierskap til planen.

Ingeniøren, advokaten og læreren (alle pensjonister) i heftig diskusjon om prioriteringskriterier. Foto H.J.Hansen 2018

Den unge generasjonen har sterke meninger. Fra barnas gjestebud, 6.klasse, Myre skole Foto H.J.Hansen 2018

Våre grep

I responsen fra gjestebudene utkrystalliserte det seg aksept for tre sentrale kulturhistoriske temaer som skulle være hovedgrunnlaget for planens prioriteringer: *Fiskerbondesamfunnet, fiskevær og havner*. Bakgrunnen for dette er at kulturminner i Øksnes, fra og med yngre steinalder til og med midten av 1900-tallet, vitner om at kombinasjonen av gårdsdrift og fiske har vært hovedmønsteret i livsgrunnlaget og levemåten. På samme tid som denne levemåten har vært ryggraden i den lokale historia, har den også gjennomgått store endringer i løpet av omkring fem tusenår. Mønsteret var en boplass med bolig, fjøs, naust og stø. Fiskeværene passer inn i dette mønsteret fordi det var boplasser der menn utøvde det sesongmessige vinterfisket og disse værene viser en stor variasjon over tid og i rom. Noen fiskevær hadde en kjerne av fast bosetting av folk som livnærte seg på fiskerbondevis mens skreisesongen betydde ei mangedobling av befolkninga med tilreisende fiskere. Med få unntak, lå alle boplasser i nærheten av ei havn, en nødvendig ressurs for levemåten. Kriteriene for foretrukne havner endret seg over tid og dette gjenspeiler hva som var de framherskende båttypene.

Etnisitet, etniske relasjoner og kjønnsperspektiv er andre viktige hensyn som følger «med på lasset» fordi fiskerbondesamfunnet var felles for samer og nordmenn og grovt sett var det strukturert slik at kvinner hadde regien på land og menn på havet. Boplasshaugene (gårdshaugene) er den kulturminnetypen som først og fremst bærer vitnesbyrd om kvinners liv og arbeid gjennom århundrene. Boplasshaugene er både vitnesbyrd om byggeskikk (stolpehus med torvvegger og torvtak) og det jordbruket som blei drevet på gården. Basert på en undersøkelse på Soløy i Lavangen, antar vi at den sentrale delen av haugene, der tunet sto og der vi finner husrester og deponert avfall, utgjorde ca en femtedel av haugen. Den ytre bredden utgjorde da de resterende fire femtedeler. Bredden består av omrotede kulturlag, transportert ut fra kjernen. Her er det veldrenert og næringsrikt åkerland for det begrensede jordbruket. En boplasshaug der tunet utgjorde ca 1000 m², ville åkerlandet i bredden utgjøre ca 4000 m². Dette er anslag basert på et fåtall undersøkelser.

Kulturminneforvaltninga opererer med kategorier som korrelerer med fagområdene som er representert i institusjonenes bemanning. Eksempler på dette er at «arkeologi» forvaltningssammenheng betyr kulturminner som kan graves ut av arkeologer i motsetning til «verneverdige hus» som tas hand om av arkitekter og kunsthistorikere. Dette er ikke i samsvar med begrepsbruken i dagligtale eller i academia. Ute i landskapet er det ei utfordring å skape sammenhenger som rimer med det kulturhistoriske forløpet i et lokalsamfunn. I en

lokalhistorisk kontekst er forskningsdisipliners avgrensninger og byråkratisk begrunnede kategorier irrelevante. Ingen enkelte kulturminner i kommunen kan dekke heile dette spekteret av temaer og tidsspenn. Men i mange tilfeller kan nærliggende kulturminner vitne om ulike stadier og ulike måter å ordne seg på. Ut fra denne erkjennelsen, fant vi fram til det vi valgte å kalle *kulturminneklynger*. I alt har planen seks slike klynger der vi både har inkludert automatisk og vedtaksfredete kulturminner, SEFRAK-registrerte bygninger og kulturminner som ikke har noen form for offisielt vern etter kulturminneloven eller andre lover/forskrifter. Argumentet for høg prioritet er først og fremst at kulturminnet bidrar til forståelsen av kontinuitet i den lokale endringshistoria. Kulturminneklynge må ikke forveksles med *kulturmiljø* som er en betegnelse på et avgrenset landskap som er mettet med kulturminner uten hensyn til om de kan knyttes til samme narrativ. Klyngene er ikke tenkt slik at de skal legge band på arealet mellom de prioriterte kulturminnene.

Boplasshaugen på Enge, sett fra flomålet. I forgrunnen sees ennå støa på tross av at havet har arbeidd med rulleteinsfjæra i over 600 år etter at stedet blei fraflytta. I nerkanten av boplasshaugen er det to nausttuffer. Foto R.Bertelsen 2016

Kulturminneklyngene er satt sammen slik at de kan tjene til fleire mål, for eksempel at de gir forståelige argumenter for vern, interessante turmål, til bruk i skoleundervisning og at

de kan tjene en rolle i dagens sug etter attraksjonsutvikling. Planens handlingsdel prioriterer å utarbeide informasjonsmaterieill for hver enkel klynge, men endelig valg av plattform for informasjonsopplegget er ikke foretatt ennå. Arbeidet er kommet lengst i den klyngen som delvis faller sammen med den T-merkede turløypa som kalles «Dronningruta», mellom fiskeværene Stø og Nyksund. De viktigste kulturminnene i denne klyngen er, regnet fra øst mot vest: Sporene etter det forlatte fiskeværet Langenesværet med den bevarte Langenes kirke, væreiergården Husjorda med både automatisk fredete strukturer og bevarte bygninger fra 17- og 1800-tallet, det aktive fiskeværet Stø, steinalderlokaliteten Melkarstøa med hustufter og stø, Skipssanden og Enge med både erosjonsutsatte boplasspor (antatt å være fra tidlig metalltid), en godt bevart boplasshaug med nausstomt og stø (fraflyttet midt på 1300-tallet) og endelig langhus, nausttuft, stø, gravhauger og brønn fra en jernaldersboplass.

Disse kulturminnene ligger i den nordøstlige delen av Dronningruta, der det i 2018 blei registrert over 35.000 turgjengere og som Lars Monsen gjorde stas på i programserien «Monsen minutt for minutt» på NRK-TV i 2018. Denne turruta er nå gitt rollen som signaturattraksjon i reiselivsplanen for Vesterålen sammen med Hurtigrutens hus på Stokmarknes, Hvalsenteret på Andenes og Blåbyen Sortland. I dag framtrer Dronningruta som ugjestmild og urørt villmark, ut mot det åpne havet. Men, den innvidde turgjengeren vil kunne identifisere spor av fast bosetting over fleire tusen år. Fra yngre steinalder til omkring Svartedauen, var leveveien basert på fangst og fiske og ei gårdsdrift på grensen av det mulige. Det er tankevekkende for de fleste at et landskap som over fleire tusenår ga grunnlag for stabil bosetting, nå er villmark. Utdfordringa for kulturminnevernet er å minimalisere slitasjen fra turgåere og ikke minst hindre at stigende havnivå og barskere klima gjør store innhogg i kulturminnene.

Alsvåg med det gamle tunet på boplasshaugen, omgitt av moderne maritime virksomheter. Foto fra Museum Nords arkiv. Antakelig fra 1960-årene

Registrering av ei yngre gammetuft ved tidligere ryddet eng ved Brandåsen i Liffjorden. Foto H.K.Toften 2019

Kulturminneregistrering

Det er bare registrert kulturminner i halvdel av kommunen. For å rette på dette, har historielaget påtatt seg å gjennomføre registreringer i lakunene. Dette skjer i form turer med profesjonell veiledning. To slike turer er gjennomført med stort utbytte.

Historielagets tilnærming er i stor grad styrt av søken etter ny kunnskap. Fleire av de nyregistrerte kulturminnene er av en slik art at de ikke umiddelbart kan dateres med sikkerhet. De faller i kategorien kalt «uavklart». Dette reiser et heilt generelt problem. «Uavklart» er en kategori som har fleire betydninger, men det gjelder i all hovedsak usikkerhet om hvorvidt kulturminnelovens §4, om automatisk fredning, kommer til anvendelse. I vårt tilfelle gjelder det gjerne lokalitetstyper som det er forsket lite på, men som det er stor interesse for å få plassert i sin rette historiske kontekst. For Øksnes sin del er det særlig to temaer der undring overskygger vår magre viten. Det gjelder samisk bruk av landskapet i de epokene av fortida da det var stor kontrast mellom hvordan samer og bumenn opererte. Og, det gjelder kulturminner i overgangen mellom land og hav, fjæra. Enten er det usikkerhet om tolkning eller alder eller begge deler.

I Øksnes er det slik at to kulturminnetyper aspirerer til status som signatur for kommunen. Det er boplasshaugen (gårdshaugen) og støa. Boplasshaugene får stort sett status

Stø på Bårholmen i fiskeværret Stø. Det er ikke lett å gi noe begrunnet forslag til aldersbestemmelse. Foto R.Bertelsen 2012

som automatisk fredet, mens støa må nøye seg med å være *uavklart*, bortsett fra i de tilfellene der de ligger i en kontekst som kan gi indikasjon om alderen. Skal vi bare gi formelt vern til de ytterst få som kan dateres sikkert ut fra kontekst, så mister de sin rolle som bindeledd mellom nåtid og fortid og mellom livet på land og på havet. I et så utpreget kystlandskap som Øksnes, må vi regne med at en vesentlig del av livet for menn blei levd på havet og at dette bare i hovedsak avsetter få og svake spor på land. Det vil være en feil om vi ikke tar vare på de få støene vi ennå kan identifisere, uavhengig av om alderen og etnisk tilhørighet er uavklart eller avklart.

Verdien av lokal forankring

Den grunnleggende verdien av alle kulturminner ligger i lokalsamfunnet, blant de menneskene som opplever disse som en integrert del av miljøet. Denne verdien arter seg på to måter, enten ved at det fysiske kulturminnet er koblet til fortellinger (forskningsbasert eller

Handelsstedet Tinden ca 1880. Bygningsmassen er nå fredet og våningshusene står midt oppe i en boplasshaug. I dag er det bare det store våningshuset som står. Dagens uthus og sjøhus er nyere. Bildet viser også hvordan fjæresonen er full av materiell kultur som det til dels er mulig å identifisere spor av i dag. Foto utlånt av Stiftelsen Handelsstedet Tinden

tradisjon). Det kan også arte seg motsatt, at en lokalitet åpenbart er skapt av mennesker, men med en hensikt vi ikke har noen klar idé om og at vi heller ikke sikker viten om alderen. Slike kulturminner vekker interesse hos den nysgjerrige og skaper drivkraft til engasjement. Det er ikke selvsagt at vi skal unnlate å gi disse vern. Dette kan et stykke på vei løses ved kommunens bruk av Plan- og bygningsloven, men det burde være mulig å designe kulturminneloven slik at også tilkortkommen forskning blir en begrunnelse for vern.

Ut over det vi har pekt på i denne artikkelen, avslørte arbeidet en serie utfordringer for lokalmiljøets forvaltning av kulturminner. Vi nevner to av disse. Innledningsvis redegjorde vi for den sterke sentraliseringa av bosettinga i Øksnes i nær fortid. Resultatet er at Myre havn nå er en av de viktigste lokalitetene i fiskerinorge. Dette medfører store fysiske inngrep både på land og i havet. Det er imidlertid åpenbart at denne utviklinga har sammenheng med nær og fjern fortid. Derfor er det ei stor utfordring å sørge for at referanser til denne fortida kan tas vare på uten at det legger band på dynamikken i fiskerinæringa. Det er nettopp dynamikk som er den røde tråden gjennom fiskerihistoria. Denne utfordringa er notert, men ennå ikke grepet fatt i.

Det andre er at Øksnes ligger så langt vest at landhevinga har opphørt og at all havnivåstigning som følge av den globale oppvarminga vil spise av fjæresonen der en konsentrasjon av kommunens kulturminner ligger. Dette har kommunen begynt å arbeide med i samarbeid med universitetsmuseet i Tromsø og Nordland fylkeskommune, men veien fram ser kronglete ut.

KIK har skapt grobunn for ei gjenoppliving av lokal motivasjon for kulturminnevern og forvaltning. En del av prisen for dette er at det blir funnet ulike løsninger i de mange kommunene og det kan godt være at resultatet av kommunale kulturminneplaner gir impulser til endring i selve ryggraden i kulturminneforvaltninga, kulturminneloven! Det er i alle fall god grunn til å følge med i virkningshistoria til KIK.

Kulturminneplanen kan leses her:

<https://www.oksnes.kommune.no/f/p1/1fbb555ab-f063-4470-a52c-00a65a2a99e3/180604-kulturminneplan-ferdig.pdf>

Dronningruta på Monsen minutt for minutt:

<https://tv.nrk.no/serie/monsen-minutt-for-minutt/sesong/1/episode/21/avspiller>

Om Dronningruta i Bladet Vesterålen:

<https://www.blv.no/nyheter/skal-du-ga-dronningruta-i-sommer/>

ⁱ Professor emeritus i historisk arkeologi, Universitetet i Tromsø. reidar.bertelsen@uit.no

ⁱⁱ Tidligere enhetsjef for kultur og fritid, Øksnes kommune. hjh@vkbb.no

ⁱⁱⁱ Pensjonert lærer, medlem av Øksnes historielag og Øksnes kystlag. halkrito@online.no